

РАЗВОЙ НА ГЛАСНА **Ѡ** В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПСКИ ГОВОРИ

Мирослав МИХАЙЛОВ
Пловдивски университет (България)

Streszczenie

ROZWÓJ SAMOGŁOSKI **Ѡ** WE WSCHODNIORODOPSKICH GWARACH

Starobułgarska samogłoska (**Ѡ**) miała różne brzmienie w poszczególnych słowiańskich dialektach na Półwyspie Bałkańskim jeszcze w czasie powstania dwóch starobułgarskich alfabetów (głagolica i cyrylica). Dowodem na to jest sposób pisemnego przekazywania dźwiękowej wartości (**Ѡ**) w sąsiednich bałkańskich językach. Badaczy są zgodni, iż (**Ѡ**) jest szeroką przednią samogłoską. Autor zakłada tezę, że w bułgarskich wschodniorodopskich gwarach zachowane jest archaiczne brzmienie omawianej samogłoski. W celu udowodnienia tej tezy w pracy przedstawiono akustyczną analizę zarejestrowanych przykładów artykulacji samogłoski (**Ѡ**). W trakcie analizy brane są pod uwagę najważniejsze akustyczne charakterystyki, które dają podstawę określić wymowę jako bardzo szeroką. Oczywiście na poziomie fonologicznym fonem (**Ѡ**) nie istnieje – współczesny jego następcą przechodzi w fonem [ʼá] lub [è]. Utrata funkcji fonologicznej doprowadziła również do zaniku szerokiej wymowy (**Ѡ**). Jednak taka wymowa nadal spotykana jest sporadycznie w gwarach wschodniorodopskich.

Преглед на публикуваните материали

Гласна **Ѡ** винаги е предизвиквала интереса на много изследователи на старославянския и старобългарския език. Въпреки изключително многобройните публикации, свързани с тази особена гласна, развоят на **Ѡ** в българския език продължава да предизвиква интерес. Създават се нови, противоречиви и различни от досегашните теории за нейната звукова стойност и диференциални признаци в диалектите на южните славяни на Балканския полуостров.

Загадъчността около звуковата и фонологическа стойност на тази гласна се задълбочава и от обстоятелството, че езиковедите в различните периоди и от различни школи използват много голям брой графемни при описването на **Ѡ**. Тази традиция започва още със създаването на двете старобългарски азбуки. Знаем, че глаголицата има една графема за **Ѡ** и за гласна **а** след палатални съгласни - **ѡ**. Отбелязването на двата звука с един

писмен знак предполага, че те са били с еднакъв или почти еднакъв гласеж. В кирилицата имаме две графемни, което ни кара да заключим, че двете гласни са имали различни звукови стойности. Противоречията се задълбочават и от различията при отбелязването звуковата стойност на **ѣ** в българославянските заемки в гръцки, румънски и албански, както и в славянския топонимичен материал от Гърция и Албания. В тези източници за състоянието в езика на първите славяни на Балканския полуостров вокалът **ѣ** се предава с дифтонгите **ѣа** и **ѣа Лиаскоβέτσι**, но и **Ρεάχοβον**.

Разбира се, в тази статия няма да дадем окончателен отговор на поставения проблем. Но се насочваме към въпроса за развоя на гласна **h** в източните родопски говори с идеята, че в тях е запазен в най-голяма степен старинният гласеж на ятовата гласна.

Всички досегашни изследователи на родопските и тракийските диалекти отбелязват рефлексите на тази особена старобългарска гласна, но според нашите наблюдения се използват твърде голям брой знаци за писмено отбелязване, за които не е ясно какъв точно звук искат да означат. Прегледът на публикуваните материали за развоя на гласна **h** в източните родопски говори установява значителни противоречия и неясноти между отделните кратки съобщения.

В двата досега обнародвани учебника по Българска диалектология – на Стойко Стойков и Йордан Иванов – данните за рефлексите на стб. **ѣ** са противоречиви и неправилни: За златоградския говор Стойко Стойков посочва: “Широко [e] (ê) вместо стб. **ѣ** под ударение и пред мека сричка, което понякога преминава и в [’a]: [бèли, белèшка, врèме, дèте, но и вр’àме, д’àте]. Пред твърда сричка има само гласна [a] с предходна мека съгласна: [б’àла, д’àдо, мл’àко, пл’àва, хл’àп]. (Стойков 1993: 139). Същото становище изразява и Йордан Иванов: “Ятов преглас **ѣ** > ê под ударение и пред твърда сричка (дèте, рèки, голèми, врèме, сèме, дубрè, хлèп), но и гласна [’à], макар и по-рядко (д’àли, умр’àли, б’àли) и само гласна [’à] пред твърда сричка (р’àка, л’àту, пл’àвь, с’àдбь, гол’àму) (Иванов 1997: 88).

Нека още тук уточним – специално в Златоградско и в източните родопски говори като цяло се срещат звуковете [ê] и [’à] като континуанти на стб. **ѣ**, но те не зависят от вида на следващата сричка или съгласна и няма преминаване “поякога” или “макар и по-рядко” от [ê] към [’à]. Вариантите [ê] и [’à] от **ѣ** в източните родопски говори не се заменят един с друг, а са характерни за говорите на отделните населени места, като единият задължително изключва другия.

На следващо място противоречията се задълбочават и от обстоятелството, че при писменото отбелязване на звуковите стойности на стб. вокал **ѓ** в източните родопски говори изследователите употребяват много и твърде различни знаци. Най-често срещаме знак **ê**, в други **è**, **'à**, а Милетич употребява графемите **ä**, **ea** и също така знак, буква, графема **ù** (нека все пак имаме предвид, че това е буква за някакъв звук, знак, предложен от Л. Милетич, а не самата гласна [ù], както сме свикнали да я възприемаме в нашето съзнание) (Милетич 1906: 213); също така знакът [**е с точка отдолу**], така нареченото Милетичево [е], за изговора на [е], близък до гласна [ъ] в неударена краесловна позиция

В обнародваните материали за източните родопски говори се срещат седем писмени знака за отбелязването на вариантите на стб. вокал **ѓ** и това съвсем закономерно води до противоречия и грешки.

Експерименталното изследване за акустичните стойности на рефлексите на стб. **h** в източните родопски говори показва, че различия между алофоните [ê], [è], [**'à**], [ä], [ea], [ù], [**е с точка отдолу**] наистина има, но това всъщност са индивидуални варианти за произношение на различни информатори, които артикулират тези звукове по специфичен начин.

Най-често като основен рефлекс на стб. **ѓ** се посочва [ê]. Но никъде не са давани примери вариантите [è], [è], [**'à**], [ä], [ea], [ù], [**е с точка отдолу**] да различават думи или словоформи.

Нека посочим примери за лексикалната дистрибуция на [ê], които сме отбелязали при съвременните наши проучвания: [авдавê, апустêла, бêло, бêгате, бил'ê, б'ê, бêхъ, будалêва, вê, вêйки, венчêва, вêтер, вêра, вêравам, врêме, въврêла, гол'êм, горêла, грêй'ем, д'êртъ, дрêбън, дêте, ейсê, заблê, излêзе, имêло, изгорê, йê, йêла, йêли, йетêва, кулêносо, лê, лêй, лêп, лêпъс, лêте, лêф, мêсецът, млêко, н'ê, налêйеш, нев'êста, недêл'ê, нêкъф, нêма, пêй, пейê, плêни, пусêла, сê, седê, сêкак, сêтих, сêф, смêн'ът, смêна, спрêли, срêшкате, тê, тêх, трêва, убêлева, уважêвай, умрêлънъ, чêй, ч'елêкън].

Засвидетелстваният изговор на гласна [ê] е близък до състоянието, определяно от В. Жобов като западнобългарски тип произношение. “Широкото [ê] се изговаря на мястото на ятовата гласна под ударение, без зависимост от характера на следващата сричка, и в редица села в Западна България по протежение на ятовата граница. Интересното в тях е, че гласната [ê] се изговаря по общобългарския начин – между К₂ и К₃, което поставя двете гласни в положение на “почти сливане” по терминологията на Лабов (Лабов 1994: 354-355). Макар и много близки гласните пазят добре лексикалната си дистрибуция (Жобов 2004: 18).

В източните родопски говори звукът [ɛ̃], който се изговаря на мястото на **џ**, не е самостоятелна фонема, а исторически обусловен вариант на фонема [ɛ̃] с частично запазена лексикална дистрибуция. След загубата на фонологическата си стойност звукът [ɛ̃] постепенно губи и част от артикулационно-акустическите си характеристики и днес е в процес на “почти сливане” (Лабов 1994: 354-355) с гласна [ɛ̃]. **Рефлексът на стб. џ – [ɛ̃] – се среща само в позиция под ударение и не зависи от следващата сричка или съгласна в думата. В неударена позиция се изговаря гласна [ɛ̃].**

Да представим няколко примера в контекст: [бѐла сам бѐла йоначе, цѐла сам свѐта йогрѐла], [изпѐва му из'ѐн'џн на жен'на], [тугава уважѐвай дџтъ уважѐва], [тò утòде // за нѐкъџ ден' и йѐ ше да ùдџм], [тò и тѐле имѐше] (Златоград), [нев'ѐста сџм нев'ѐста сџм] (Старцево), [немѐ хлѐп / пестѐн ни бе хлѐбџт], [трѐбава да ùмаме вѐра / вѐра дџ испџлнѐваме] (Аламовце), [г'увѐна рѐбати в хол̀андий̀а] (Бенковски), примерите за говора на с. Тихомир вземаме от Стайко Кабасанов – [лѐгам е с точка отдолу да пасп̀им е с точка отдолу да саб̀алай. Аг̀ са разговѐвам е с точка отдолу аф шѐпчѐка зѐмам е с точка отдолу вòду] (Кабасанов 1963: 96), [буб̀айко с̀ин уб̀ив̀а за ейнак̀в̀ невѐста], [н̀ийде нем̀ѐло ишшир̀ѐт' / кутр̀и ги йе укр̀ало] (Ерма река).

Дистрибуцията на гласна [ɛ̃] от стб. **џ** в източните родопски говори, всъщност в тези, в които може да се засвидетелства, не се различава съществено от описаното състояние за тихомирския говор от Ст. Кабасанов: “Среща се под и без ударение, в средата, в началото и в края на думата. Съгласният звук пред него е обикновено средно мек... [ɛ̃] се явява преди всичко като заместник на стб. **џ**. Широкото [ɛ̃] се явява също и на мястото на всяко **а** след **й** и в повечето случаи след **ж, ч, ш**.” (Кабасанов 1963: 21). Щò се отнася рефлексът на гласна **џ** в неударена позиция споделяме констатираното от Ст. Кабасанов, че “се редуцира в посока към тъмен еров вокал.

Нека сега отбележим един факт, който не е изтъкнат в нито едно от досегашните изследвания – в източните родопски говори има две ясно разграничаващи се тенденции в развитието на рефлексите на **џ**.

Първата тенденция приравнява звуковата стойност на **џ** към [ʔ̃] – във вокалната фонологична система на говора това е фонема [ʔ̃]. Пред рефлексът [ʔ̃] съгласните са меки. Мекостта на съгласните пред [ʔ̃] е много ярко изразена. Би могло да се твърди, че в тази позиция всъщност имаме декомпозиция на меките съгласни в съчетание от съгласна и глайд **й**, каквато тенденция се отбелязва в западнобългарските и македонските говори (Б. Шклифов 1995: 12 и 53, и 55, В. Жобов 2004: 108). В говорите на населените места, където имаме рефлекс на стб. **џ** [ʔ̃], не се засвидетелства изговор на вокала [ɛ̃].

Втората тенденция установява рефлекс [ĕ] или [è] от стб. ꙗ – във вокалната система на диалектите това е вариант на фонема [è], като имаме вариране на звуковете [ĕ] и [è] в едни и същи позиции: [ĭĕрма – ĭĕрма, убĕлева – бĕл’ът, тĕ – тĕ, чувĕкъ – чувĕкъ, нĕ (ние) – нĕ (ние), врĕме – врĕме, бĕх – бĕх, имĕло – имĕло, лĕва – лĕва, мĕсецът – мĕсеца] и мн др.

Могат да бъдат посочени многобройни примери за варирането на алофоните [ĕ] и [è] дори в речта на едни и същи информатори. Няма фонологическо противопоставяне в нито една минимална двойка. Така например думите [рĕка] (от стб. рѣшти, рек@ 'кажа') и [рĕка] от стб. рѣка 'река' функционират като омоними.

Не бихме се ангажирали със становище кой от рефлексите [’а] или [ĕ] е по-старинен. На фонологично равнище в съвременното състояние на източните родопски говори това са варианти на различни фонемни – съответно [á] и [è], тези алофони са застъпени в говорите на отделните населени места от района като единият вариант задължително изключва другия. Нека подчертаем – двата варианта [’а] или [ĕ] се разграничават рязко в своите звукови стойности, това са съвсем различни звукове, при това фонологично са две фонемни. Вероятно и двата изговора [’а] или [ĕ] са нови, а старинният изговор да е бил описваният от Л. Милетич в началото на XX век дифтонг **ea** “например не се произнася ни **б’ало**, ни **б’ало**, ами **беало**” (Милетич 1906: 213) тоест **ea** от ꙗ. Според Кирил Мирчев такъв е бил изговорът на ꙗ през старобългарския и среднобългарския период: “Според свидетелствата на Константин Костенечки (края на XIV и първата половина на XV в.) звукът, който се е изразявал чрез ꙗ в старата българска писменост е бил широко **e**, близко до гласежа на **ea** в гръцката дума κρῆς т. е. κρεάς “месо”, в турското местоимение áhiü “аз”, в румънската глаголна форма áh, т. е. bea “пия”. Следователно трябва да се допусне, че старият гласеж на h като широко [ĕ] е преобладавал в българския език до XV в. И днес този стар гласеж е широко разпространен в българските диалекти, особено в югоизточната говорна област.” (Мирчев 1978: 119). Описваният от Л. Милетич изговор **ea** от h със сигурност е бил и с по-голямо времетраене.

И двата развоя на h, които са се установили в източните родопски говори, са съвсем закономерни за историческата граматика на българския език: “Тези промени са се движели в две посоки... В първия случай ятовата гласна е преминавала към редицата на а-гласни със запазена мекост на предходната съгласна. Пред срички, които са съдържали предна гласна, ятовата гласна е могла да се промени в е.” (Мирчев 1978: 119). Тъй като развитието на ятовата гласна в източните родопски говори, както вече ус-

тановихме, не зависи от вида на следващата сричка или съгласна може да се дискутира становището на К. Мирчев за промените на *h*, че “ятовата гласна не се е подложила на спонтанна промяна. С нея са станали само комбинаторни промени в зависимост от характера на околната фонетична среда”. Ние виждаме как в непосредствено съседни населени места, в едно и също фонетично обкръжение, в едни и същи лексикални единици се засвидетелстват континуанти на *h* [’ă] и [ê].

На мястото на стб. *h* се произнася най-често [ê], но също така редовно могат да се засвидетелстват и други алофони – произнася се също така и гласна [è] с различна по степен мекост на предходната съгласна; в края на думите е надделял вариант с глайд *й* (или мекост на предходната съгласна) и [°e]. Най-близо до книжовното произношение е рефлексът [è]. Липсата на фонологическо противопоставяне между алофоните [ê], [’è], [°e], [è], [e] води до постепенното сближаване на звуковете им стойности към произношението на фонема [ê], характерно за книжовния език.

Гласна [ê] в златоградския говор има формантни стойности, които наистина я определят като широко [ê]. Стойностите за на първия формант, отчетени на спектрограмата са 732 Hz. Сравнението със стойностите за F₁, давани за книжовния език – 450 Hz (Тилков 1983: 53) – много ясно отчита степента на широчината на гласна [ê]. Най-важни са точно стойностите на F₁ тъй като именно те, интерпретирани артикулационно, определят широчината на гласната.

По-ярко изразен спектър за F₂ имаме в зоната между 2200-2400 Hz.

Спектрограма на думата *мѣсто* и формантна характеристика на гласна *ê*

В съвременното състояние на източните родопски говори конкретният начин, по който ще се произнесе звукът, наследник на стб. вокал *h*, е спорадична особеност в речта на отделните информатори. Носителите на местния диалект произнасят звукове, които на фонологично равнище са варианти на фонема [e]. Произнасяните звукове имат своите акустични различия, които могат да се доловят и с просто ухо от опитен изследовател, а и чрез различните компютърни програми за анализ на човешка реч. Тези различия не се възприемат от носителите на местния говор и не носят езикова, а може би само социолингвистична, информация. Именно затова информаторите произнасят широка гласна [ê] дори и в турски думи и така също на мястото на стб. гласни *h*, *ü*, *є*, *я* и *я*. Тъй като широчината на произнасяния звук не носи смислова информация за носителите на диалекта тя постепенно се е загубила. На съвременния етап вариант [ê] се среща спорадично.

Данните за структурата на формантите гласна [ê] в думата **бѐло** потвърждават нашето предположение, че в говора широчината на гласна [ê] не се определя само от това дали даденият звук се явява рефлекс на стб. гласна h.

В конкретния пример отчетените данни за F_1 (спектърът е достатъчно ясен и не подлежи на съмнение) на звук [ê] са 409 Hz. Тези стойности на първия формант не дават основания да твърдим, че в случая имаме произношение на широка гласна [ê], въпреки че по силата на съществуващата традиция в българската диалектология при транскрибиране в тази позиция всички изследователи поставят без изключение знак ê, поне когато се описва родопски диалект. В изследването на Д. Тилков стойностите на гласна [ê] за женски глас, какъвто е и нашият, са съответно за F_1 – 450 Hz и за F_2 – 2319 Hz. Тоест представените данни за гласна [ê] в словоформата **бѐло** всъщност свидетелстват за един относително завършен процес, при който в източните родопски говори звуковите стойности на гласна [ê] са приближени към стойностите на гласна [ê] от книжовния език.

Спектрограма на думата бѐло и формантна характеристика на гласна ê

Въз основа на получените експериментални резултати можем да направим извода, че в съвременното състояние на източните родопски говори произношението на гласна ê като действително широка гласна не е закономерно, а се явява индивидуална особеност в речта на отделни информатори. Тоест произношението на гласна [ê] в златоградския говор като по-широка или по-тясна предна гласна не се определя от това на коя старобългарска гласна се явява застъпник, а е индивидуална спорадична особеност в речта на отделни информатори. Нека още веднъж припомним, че на фонологично равнище звуковете [ê] и [ê] са варианти на една фонема.

ЛИТЕРАТУРА

БДА 1964:	Български диалектен атлас. Т. I, С., БАН, 1964
Бояджиев 1991:	Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., „Св. Кл. Охридски“, 1991.
Гълъбов 1986:	Гълъбов, Ив. Данните на византийската и гръцката ономастика и произношението на h. – В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 245 – 252.
Жобов 2004:	Жобов, Вл. Звуковете в българския език. С., БАН, 2004.
Иванов 1997:	Иванов, Й. Българска диалектология. Пловдив, 1997.
Кабасанов 1963:	Кабасанов, Ст. Един старинен български говор. Тихомирският го-

- вор. С., БАН, 1963.
- Labov 1994: Labov, W. Principles of Linguistic Change. Blackwell, 1994.
- Маринска 1991: Маринска, М. Девисилският говор. Фонетика и морфология (Дисертация). 1991.
- Милетич 1905: Милетич, Л. Източните български говори. – В: СбНУ, т. XIX, 1905.
- Милетич 1906: Милетич, Л. Фонетични особености на особено повтарящи се слогове в Чепинско. – Периодическо списание БУД, 1906.
- Милетич 1912а: Милетич, Л. Павликянското наречие. – В: СбНУ, т. XXVI, 1912, 3-27.
- Мирчев 1978: Мирчев, М. Историческа граматика на българския език, С., 1978.
- Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. С., 1979.
- Стойков 1963: Стойков, Ст. Ятовият преглас в българския език. – Български език, 1963, № 4-5, 297 – 305.
- Стойков 1968: Стойков, Ст. Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори. – В: Български език, кн. 1, 3-9, 1968.
- Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1993.
- Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. Велико Търново, 2001, 243.
- Шишков 1965: Шишков, Ст. Избрани произведения, Пловдив, Хр. Г. Данов, 1965.
- Шклифов 1990: Шклифов, Бл. Гласеж и развой на h. – Български език, 1990, № 6, 496 – 499.
- Шклифов 1995: Шклифов, Бл. Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори. С., 1995.